

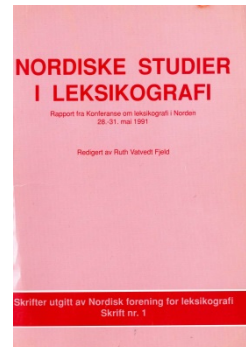
NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel: Lexikografi och lexikografiska produkter. Några grundbegrepp

Forfatter: Bo Svensén

Kilde: Nordiske Studier i Leksikografi 1, 1992, s. 9-27
Rapport fra Konferanse om leksikografi i Norden, 28.-31. mai 1991

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive>

© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

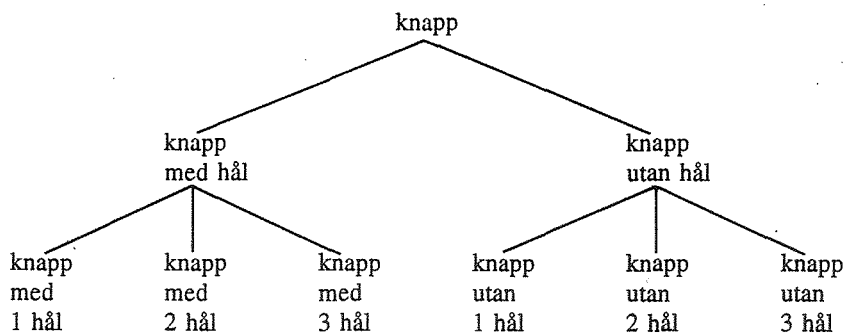
Bo Svensén

Lexikografi och lexikografiska produkter. Några grundbegrepp

Syftet med detta bidrag är att rekapitulera några för ämnet lexikografi grundläggande begrepp genom att presentera olika sätt att beskriva och systematisera olika typer av ordböcker. De huvudaspekter som tas upp är dels ordbokens förhållande till världen, till användarna, till utgångsmaterialet och till det språkliga tecknet, dels antalet språk som behandlas i ordboken, de informationskategorier som förekommer i den samt dess struktur. Dessutom avgränsas den språkligt inriktade ordboken från två besläktade produkter: encyklopedin och den terminologiska ordlistan.

O. Inledning

Strindberg skildrar i "De lycksaliges ö" en person som är expert på knappor och som genomför en vetenskaplig systematisering av knapparna. En del av det system han utarbetade kan åskådliggöras som i Figur 1:

Figur 1

Vederbörandes utredning av knapparnas systematik gav honom förstås en professur i ämnet, vars benämning, *knappologi*, fortfarande används i svenskan och enligt Svensk ordbok betyder "systematisering av värdelösa fakta (med vetenskapliga anspråk)".

När jag nu skall försöka rekapitulera några för ämnet lexikografi grundläggande begrepp genom att gå igenom olika sätt att beskriva och systematisera olika typer av ordböcker, hoppas jag kunna förekomma alla anklagelser för knappologi genom att påpeka

- a) att det inte rör sig om helt värdelösa fakta, eftersom den typologiska aspekten utgör en viktig del av metalexikografien, både teoretiskt och praktiskt, och
- b) att det jag kommer att säga inte har några vetenskapliga anspråk.

En beskrivning av en ordboks egenskaper kan exempelvis ta upp följande huvudaspekter:

- Ordbokens förhållande till världen.
- Ordbokens förhållande till det språkliga utgångsmaterialet.
- Ordbokens förhållande till det språkliga tecknet, nämligen vilken komponent av tecknet den tar sikte på
- Antalet språk som behandlas i ordboken: ett eller två (eller möjligen flera).
- Informationskategorier som förekommer i ordboken.
- Ordbokens struktur.
- Ordbokens förhållande till användarna.

1. Ordbokens förhållande till världen

Om vi börjar från början och ser efter hur ordboken förhåller sig till världen, kan vi konstatera att föremålet för beskrivningen i en ordbok normalt är språkliga enheter, inte företeelser i världen utanför språket. Häri skiljer sig ordboken från en i många avseenden starkt besläktad produkt, *encyklopedin* (uppslagsboken). Grovt uttryckt beskriver encyklopedin världen som helhet, medan ordboken bara ger information om det kommunikationssystem med vars hjälp människor utbyter meddelanden om världen.

Men här finns det förstås gränsfall:

- Det ena är den s.k. *encyklopediska ordboken*, som kan beskrivas som en språklig ordbok med systematiska encyklopediska inslag. Här finns det flera olika former, t.ex. encyklopediska ordböcker som inom artiklarna gör åtskillnad mellan språkligt och encyklopediskt och sådana som blandar språkligt och encyklopediskt¹.
- Det omvända fallet förekommer också, alltså en *encyklopedi med språkbeskrivande inslag*. Detta kan innebära att man tar med "svåra ord" eller "främmande ord" och förklarar dem med synonymer eller liknande, utan att ge encyklopedisk information. Det är också vanligt att encyklopedier ger etymologiska upplysningar om uppslagsorden, vilket egentligen är främmande för syftet med denna typ av uppslagsverk.

Med det här har jag dock inte velat påstå att en språkligt inriktad ordbok inte kan eller får innehålla information om världen. Tvärtom måste den ofta appellera till användarens kunskaper om världen för att precisera den information som ges om språket.

Jag lämnar nu den här delen av ämnet och kommer i fortsättningen med termen "ordbok" att mena en helt och hållet språkligt inriktad produkt.

2. Ordbokens förhållande till det språkliga utgångsmaterialet

2.1 En ordbok kan beskrivas utifrån det utgångsmaterial (den *korpus*) som ligger till grund för den.

2.1.1 Korpus kan utgöras antingen av ett visst *språk* eller av en viss *text*. Typiska textrelaterade produkter är då *konkordanser*, *index* och liknande. Hit hör också *exegetiska ordböcker*, dvs. sådana som förklarar ord och uttryck i den ordning de uppträder i texten och vid förklarandet av ett visst ord eller uttryck bara anger den betydelse etc. som är aktuell just där.

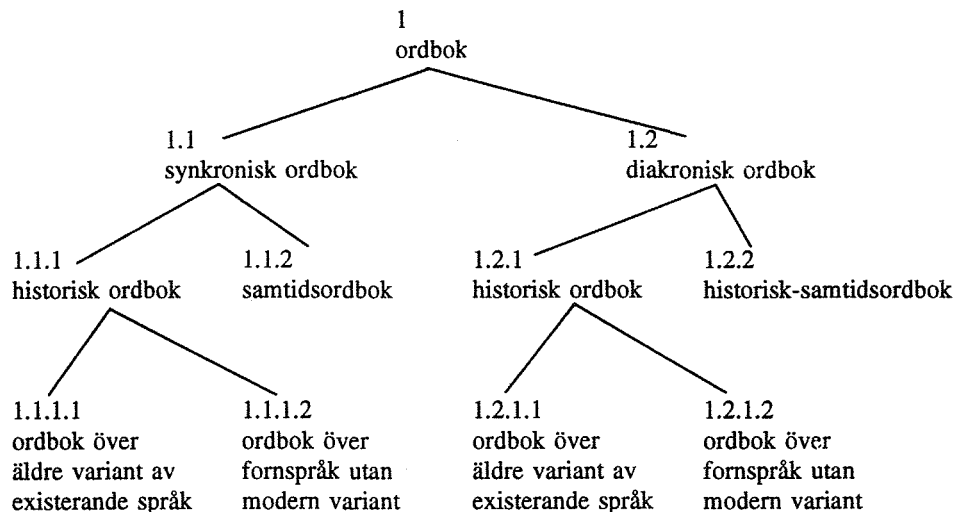
2.1.2 En annan distinktion kan göras mellan *öppen* och *sluten* korpus. En viss text utgör naturligtvis en sluten korpus. Men även språk och språkvarianter kan utgöra slutna korpusar: ett dött språk som den antika grekiskan kan i princip betraktas som en sluten korpus, även om det är fullt tänkbart att man i framtiden kan komma att återfinna något av de 113 dramer som vi vet att Sofokles skrev men som är försvunna.

2.1.3 Man kan också göra skillnad mellan en *kollektivspråklig* och en *individualspråklig* korpus, alltså mellan en språkgemenskaps språk och en författares språk.

2.2 En ordbok kan också beskrivas utifrån det sätt på vilket lexikografen har förhållit sig inför denna korpus. Han kan för det första välja antingen att behandla i stort sett alla förekomster av alla ord eller att arbeta selektivt. Det förra alternativet är i praktiken meningsfullt bara när korpus är sluten och har begränsad storlek, och i fortsättningen utgår jag från att han arbetar selektivt. Det urval han därvid gör kan beskrivas utifrån flera olika aspekter, beroende på vilket syfte ordboken har.

2.2.1 Den språkliga beskrivningen kan t.ex. vinklas efter ett visst *tidsperspektiv*, och då får man följande möjligheter.

Ordboken kan vara *synkronisk*, dvs. beskriva språkets tillstånd under ett begränsat skede, eller *diakronisk*, dvs. beskriva språkets utveckling under en längre period. En annan distinktion kan göras mellan *historiska ordböcker* och *samtidsordböcker*. Kombinerar vi dessa två indelningar får vi i ett system som i Figur 2.

Figur 2.

Bland de *synkroniska* historiska ordböckerna kan man tänka sig sådana som beskriver dels äldre varianter av fortfarande existerande språk, t.ex. en ordbok över Chaucer (1.1.1.1), dels fornspråk utan motsvarande modern variant, t.ex. en ordbok över de tre klassiska grekiska tragödem (1.1.1.2). De synkroniska samtidsordböckerna (1.1.2) är förstås de vanligaste, den typ lekmannen normalt associerar till när han hör termen "ordbok". Som en extrem variant av synkronisk samtidsordbok skulle man kunna beteckna *nyordboken*.

Men ingen synkronisk samtidsordbok för allmänt bruk är i praktiken helt synkronisk. Vid en given tidpunkt lever nämligen minst tre från språklig synpunkt relevanta användargenerationer med delvis olika språkbruk, som ordboken måste ta hänsyn till. Dessutom måste ordboken också förklara det språkbruk som förekommer i sådan äldre litteratur som betraktas som "levande" och fortfarande läses av dessa användargrupper².

Bland de *diakroniska* historiska ordböckerna kan man tänka sig samma indelning som under de synkroniska. Motsvarigheten till *Chaucerordboken* skulle här bli en ordbok över hela den medelengelska språkperioden (1.2.1.1), och motsvarigheten till de grekiska tragödem skulle bli en ordbok över antik grekiska (1.2.1.2). Den sista kategorin, den historiska samtidsordboken (1.2.2), skulle då bli en ordbok som beskriver språkets utveckling under en längre period inklusive samtiden. Typiska exponenter är de stora nationella ordboksverken av typ *Svenska Akademiens ordbok*, *Oxford English Dictionary* osv. Ett specialfall i den här gruppen är den *etymologiska ordboken*.

2.2.2 Det finns andra dimensioner än den tidsmässiga att ta hänsyn till. Ordboken kan exempelvis ta sikte på den *geografiska* aspekten och beskriva regionalt språk, varigenom vi får exempelvis en *dialektordbok*. Den kan också beskriva *varianter av ett visst språk i ett visst land*, t.ex. en ordbok över kanadensisk franska, över australiensisk engelska eller över schweizisk tyska. Den kan också välja att lista enbart ord av ett visst ursprung, t.ex. i en *ordbok över främmande ord*.

2.2.3 Ordboken kan vinkla urvalet så att den enbart behandlar ord som tillhör *stilmässigt och socialt* betingade varianter av språket, och resultatet kan exempelvis bli en *slangordbok*.

2.2.4 En annan viktig faktor när det gäller urvalet är dimensionen *allmänspråk — fackspråk*. Gränsen mellan allmänspråkliga och fackspråkliga ordböcker är inte alltid helt knivskarp. Allmänt kan man säga att det är vanligare med renodlade fackordböcker än med renodlat allmänspråkliga ordböcker. Att avgöra vilka ord som inte är facktermer inom ett givet område är ju lättare än att avgöra vilka ord som är fackspråkliga och därför skall utmönstras ur en i sträng mening allmänspråklig ordbok.

Men på den här punkten — liksom fallet var med de synkroniska samtidsordböckerna — är det oftast användarkraven som får avgöra. Är t.ex. användarna av en "svensk-engelsk affärsordlista" nöjda med att bara få de svenska affärstermerna översatta till engelska? Eller vill de i stället ha en ordbok som i största allmänhet hjälper dem vid översättning av svenska affärstexter till engelska? I det senare fallet kan det finnas skäl att ta med allmänspråkliga ord och uttryck som ofta förekommer i affärstexter. På motsvarande sätt kan en i huvudsak allmänspråklig ordbok inte gärna underlåta att ta med de viktigaste av de oerhört många facktermer som dagligen används av gemene man.

2.2.5 En annan dimension, som åtminstone delvis har med urval att göra, är ordbokens *attityd till språkbruket*. Den kan nöja sig med att redovisa existensen av ett visst språkbruk eller den kan påbjuda resp. motarbeta ett visst språkbruk. Vi får då motsatsparet *normativ* repektive *deskriptiv ordbok*.

De normativa ordböckerna kan vara *öppet normativa* eller *förtäckt normativa* (eller, med en vacker term som jag har hittat i sammanfattningen till ett av föredragen vid konferensen, *smugnativa*). De öppet normativa kan vara det på olika sätt, från att ge små diskreta kommentarer av normativ art i själva ordboksartiklarna³:

Innovation *f* Imponiervokabel für *Neuerung, Erneuerung, Entdeckung, Erfindung*

till att i förordet avge en programförklaring som denna:

"Das Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache ... wird den gesamten Wortschatz konsequent auf der Grundlage der marxistisch-leninistischen Weltanschauung darstellen. Das gilt für die Auswahl der Stichwörter, für die Bedeutungsangaben, die kommentierenden Bemerkungen und auch für die Auswahl der Beispiele."

Förtäckt normativa ordböcker är t.ex. sådana som har vinklat sitt urval av uppslagsord och exempel och som inte explicit anger principerna bakom urvalet. De kan på ytan se helt likadana ut som de deskriptiva.

Det finns också ordböcker som är delvis normativa, delvis deskriptiva. Det främsta exemplet i Sverige är väl *Svenska Akademiens ordlista*, som betraktas som norm för stavning och böjning av svenska ord. Urvalet av ord skall däremot inte uppfattas som normerande: Svenska Akademien har ju numera sprängt sexvallen i ordlistesammanhang och förtecknar även sådana ord som kan uppfattas som stötande, utan att för den skull vilja anbefalla dem till allmänt bruk.

Alla övriga allmänna ordböcker skulle man vilja sammanföra till en kategori med etiketten "normerande mot sin vilja". Ingen ordbok, den må vara hur deskriptivt menad som helst, kan ju helt undgå att uppfattas normativt.

3. Ordbokens förhållande till det språkliga tecknet

3.0 En viktig indelningsgrund för en klassifikation av ordböcker är dessas grundläggande *förhållande till det språkliga tecknet*, nämligen vilken komponent av tecknet — uttryck, innehåll eller funktion — de utgår ifrån:

- Ordböcker som baseras på lexikaliska enheters *egenskaper på uttryckssidan* brukar då kallas *semasiologiska* ordböcker.
- Ordböcker som baseras på lexikaliska enheters *egenskaper på innehållssidan* brukar kallas *onomasiologiska* ordböcker.
- Ordböcker som tar sikte på lexikaliska enheters *funktion*, dvs. deras sätt att bete sig i förhållande till andra enheter, kallas *syntagmatiska* ordböcker.

3.1 Bland de *semasiologiska* ordböckerna kan två huvudgrupper urskiljas.

3.1.1 Dels återfinns här den ordbokstyp som åtminstone lekmannen i första hand kommer att tänka på när han hör termen "ordbok": den *allmänna alfabetiska ordboken*.

3.1.2 Dels finner man här ett antal semasiologiska specialordböcker som redovisar *delaspekter av uttryckssidan*. Till denna grupp hör exempelvis *stavningsordböcker*, *avstavningsordböcker* och *uttalsordböcker*. Låter man ordens inbördes ordning grundas på ordsluten i stället för på ordens början, får man *baklängesordböcker* resp. *rimordböcker*. Hit hör också ordböcker över olika ord med identisk stavning, alltså *homografordböcker*. Till den här gruppen hör i själva verket en förfärande mängd olika ordbokstyper, från de mer professionella (t.ex. *frekvensordböcker* och *morfologiska ordböcker*) till sådana som är avsedda för korsordslösare och alfapetspelare (t.ex. ordböcker med orden ordnade efter antalet bokstäver, efter vissa bokstävers position i orden osv.).

3.2 Bland de *onomasiologiska* specialordböckerna kan man skilja mellan sådana som redovisar rent lexikaliska relationer och sådana där relationerna är mer associativa⁴.

3.2.1 Till dem som redovisar *lexikaliska relationer* kan man föra dels ordböcker över *synonymer* och över *antonymer*, dels ordböcker över *hyperonymer*, *hyponymer* och *kohyponymer*.

3.2.2 Till de ordböcker som redovisar mer *associativa relationer* skulle man kunna räkna t.ex. *tesaurer* och *bildordböcker*. Det handlar här om innehållsmässigt lösare förbindelser mellan orden. Det kan ibland räcka med att det föreligger ett visst mått av överensstämmelse mellan de situationer i vilka orden i fråga används.

En thesaurus av typ Roget's Thesaurus är naturligtvis en mer renodlat onomasiologisk ordbok än exempelvis en synonymordbok. I thesaurusen är orden redan från början systematiskt grupperade efter innehållsliga kriterier, och till det "associativa" hör även att thesaurusen är ordklassoberoende: det räcker med den begreppsmässiga släktskapen.

Bildordboken är också onomasiologisk i den meningen att den samlar ett antal begrepp inom ett visst ämnesområde, åskådliggjorda genom bilder, och anger deras benämningar på uttryckssidan.

3.2.3 För att öka användbarheten brukar man ofta förse onomasiologiska ordböcker med en "semasiologisk ingång", så att säga, alltså ett alfabetiskt register, som ibland kan få avsevärda dimensioner. Den upplaga av Roget som jag har tillgång till består av 657 sidor thesaurus och 600 sidor register.

3.3 *Syntagmatiska* specialordböcker är alltså sådana som tar sikte på de lexikaliska enheternas sätt att bete sig i förhållande till andra enheter. Det handlar här dels om valens, syntaktisk och semantisk, dels om urvalsrestriktioner på uttryckssidan. De ordbokstyper som kommer i fråga här är alltså:

- *konstruktionsordböcker*, som tar sikte på den syntaktiska valensen,
- *kollokationsordböcker*, som tar sikte både på den semantiska valensen och på urvalsrestriktionerna på uttryckssidan,
- *idiomordböcker*, som redovisar sådana syntagm som är så fasta både i fråga om syntaxen och ordvalet att det knappast går att ändra på någondera,
- *ordspråksordböcker* och *citatorordböcker*, där variationsmöjligheterna nästan är lika med noll.

4. Antalet språk i ordboken

4.1 En viktig indelningsgrund återstår, nämligen om ordboken är *enspråkig* eller *tvåspråkig*.

- I en enspråkiga ordboken förklaras ingångsspråkets lexikaliska enheter med hjälp av språket självt. Detta kan ske genom att man antingen anger *ersättare på uttryckssidan* (synonymer, parafraaser) eller ger mer renodlade *beskrivningar av innehållssidan* (definitioner).
- I den tvåspråkiga ordboken handlar det om att för varje lexikalisk enhet påkällspråket ange *motsvarigheten* (ekvivalenter) *på målspråkets uttryckssida*.

Av detta följer en annan viktig skillnad:

- I den enspråkiga ordboken är betydelsebeskrivningen inte nödvändigtvis insättbar på uppslagsordets plats.

- I den tvåspråkiga ordboken skall ekvivalenten vara insättbar på uppslagsordets plats.

Tvåspråkiga ordböcker behandlar som regel det normala samtida standardspråket. Det finns dock undantag. Det viktigaste är väl de *historisk-filologiska ordböckerna över döda språk*, t.ex. bibelhebreiska, antik grekiska och latin. Men egentligen borde man också kunna kalla en ordbok över en äldre variant av ett fortfarande existerande språk för tvåspråkig: man "översätter" ju till en yngre språkvariant. Samma sak skulle man noga taget kunna säga om ordböcker över särskilda varianter av samtidspråket, t.ex. dialektordböcker och slangordböcker: där "översätter" man ju på sätt och vis till standardspråket. Ibland kallas den här typen av ordbok också *internt tvåspråkig*.

En annan viktig skillnad mellan en- och tvåspråkiga ordböcker har att göra med användarnas förmodade kompetens:

- Den enspråkiga ordboken förutsätter att användaren har bristande kunskap om modersmålet.
- Den tvåspråkiga ordboken förutsätter att modersmålet är känt för användaren.

4.2 Den sistnämnda synpunkten är viktig för den grundläggande indelningen i tvåspråkiga ordböcker *till resp. från* modersmålet, alltså i *passiva* resp. *aktiva* ordböcker.

Distinktionen mellan passiva och aktiva ordböcker är oerhört viktig, eftersom den får helt avgörande betydelse för ordbokens utformning. Översättning kan ju ske i två riktningar, varvid användarens modersmål i det ena fallet är målspråk och i det andra fallet källspråk. För varje "översättningsriktning" är det bara vissa typer av språklig aktivitet som kommer i fråga, och därmed är det också bara vissa typer av information som behöver ges. Det är alltså av avgörande betydelse om modersmålet är källspråk eller målspråk⁵.

Den slutsats man då drar av allt detta är att det för ett givet par av språk behövs *fyra* ordböcker, för exempelvis språkparet svenska-franska alltså följande:

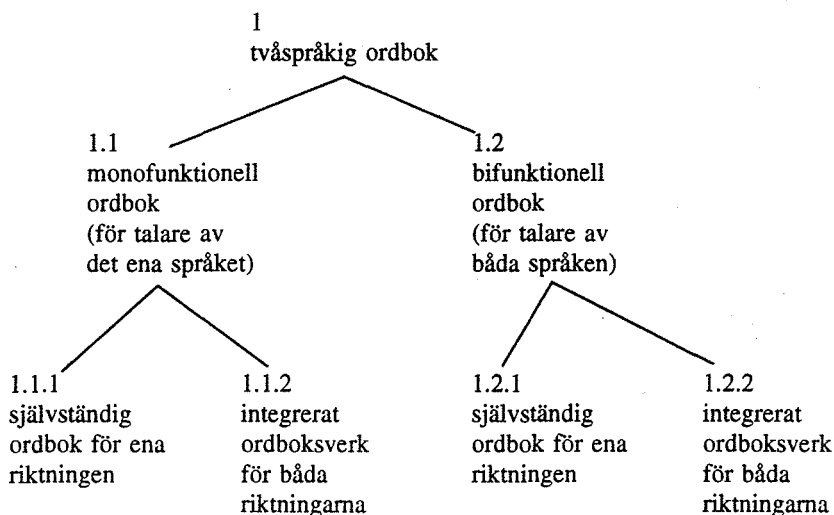
- för svenskspråkiga användare:
 - en "passiv" ordbok för reception av fransk text
 - en "aktiv" ordbok för produktion av fransk text
- för franskspråkiga användare:
 - en "passiv" ordbok för reception av svensk text
 - en "aktiv" ordbok för produktion av svensk text⁶

De finns också de som anser att det för varje språkpar behövs så mycket som *åtta* ordböcker⁷.

- De *passiva* ordböckerna indelas då i två kategorier, dels sådana som används för enbart *förståelse* av läst text ("Lesewörterbücher"), dels sådana som används för att *översätta* texten till modersmålet ("Herübersetzungswörterbücher").
- På motsvarande sätt skulle då de *aktiva* indelas i dels ordböcker för egen *textproduktion* på det främmande språket ("Schreibwörterbücher"), dels ordböcker för

översättning av en given text till det främmande språket ("Hinübersetzungswörterbücher").

4.3 Det här resonemanget bygger alltså på uppfattningen att en given tvåspråkig ordbok bör vara skraddarsydd för talare av enbart det ena språket; den skall vara *monofunktionell*. Motsatsen är då en *bifunktionell* ordbok, avsedd för talare av båda språken. Under båda dessa kan man finna två olika typer: dels den självständiga ordboken för bara en riktning, dels ett integrerat ordboksverk för båda riktningarna⁸. (Se Figur 3).

Figur 3.

Den självständiga ordboken i endast en riktning avsedd för talare av endast det ena språket (1.1.1) kan exemplifieras med Norstedts *Stora engelsk-svenska ordboken* eller med samma förlags *Stora svensk-engelska ordboken*. Ett integrerat ordboksverk för båda riktningarna men som är avsett enbart för talare av det ena språket (1.1.2) är van Dales nederländsk-tyska och tysk-nederländska ordböcker.

Den självständiga ordboken i endast en riktning avsedd för talare av båda språken (1.2.1) kan exemplifieras med Kjærulff Nielsen: *Engelsk-dansk ordbog* eller med Vinterberg/-Bodelsen: *Dansk-engelsk ordbog*. Typiska exponenter för typen integrerat ordboksverk för båda riktningarna avsett för talare av båda språken (1.2.2) är Collins' tvåspråkiga ordböcker, t.ex. den engelsk-tyska/tysk-engelska.

4.4 Det som nu har sagts om den tvåspråkiga ordboken leder tämligen automatiskt till slutsatsen, att en *tre- eller flerspråkig ordbok* med nämnvärda ambitioner i fråga om semantisk precision knappast är möjlig när det gäller allmänspråket: det är för mycket som inte överensstämmer mellan språken, både syntaktiskt och semantiskt, och ordbokstexten skulle bli oöverskådlig och användarovänlig. När det gäller fackspråk är förutsättningarna gynnsammare, i varje fall om man begränsar sig till översättning av enstaka termer och håller sig till fackområden som inte är kulturspecifika.

4.5 Bortsett från de mer renodlade typerna — den enspråkiga ordboken på modersmålet och den tvåspråkiga ordboken till eller från modersmålet — finns det andra, där användarnas modersmål spelar en mer underordnad roll.

4.5.1 En av dessa är den *enspråkiga ordboken avsedd för personer som inte har språket som modersmål* av typ *Advanced Learner's Dictionary, Longman Dictionary of Contemporary English* osv.

4.5.2 En annan typ är den ordbok som har i princip samma målgrupp och utformning som den förra men där dessutom alla ord och uttryck översätts till användarnas modersmål. Det är alltså fråga om en *kombination av enspråkig och tvåspråkig ordbok*. Exempel på sådana ordböcker har vi på senare år börjat få i Sverige genom det s.k. LEXIN-projektet (LEXikon för INvandrare).

5. Informationskategorier i ordboken

5.0 Jag har nu mer och mer avlägsnat mig från specialordböckerna och mer och mer koncentrerat mig på de allmänna alfabetiska ordböckerna, vilka alltså är de som lekmannen kommer att tänka på när han hör termen "ordbok". Det är nu dags att se efter vilka informationskategorier man kan påträffa i en sådan ordbok.

Även inom lexikografin finns traditionellt en helig treenighet, nämligen ordboksartikelns tre huvuddelar. Schemat är främst tillämpbart på enspråkiga ordböcker:

- Lemma
- Explikation
- Demonstration

5.1 Under *lemmat* skulle då redovisas de kategorier som behövs för identifikationen av den lexikaliska enhet som skall beskrivas. Det handlar då i första hand om *stavning, uttal, böjning* och *ordklassstillhörighet*.

5.2 Under *explikation* skulle falla dels *betydelsebeskrivning*, dels *paradigmatisk* information, dels *syntagmatisk* information.

5.2.1 *Betydelsebeskrivningen* består av definitioner eller parafrafer. I tvåspråkiga ordböcker motsvaras betydelsebeskrivningen av ekvivalenter på målspråket. Betydelsebeskrivningen stöds ofta av uppgifter av icke-språklig natur, t.ex. encyklopedisk information — verbal eller visuell.

5.2.2 Den *paradigmatiska informationen*, som främst är typisk för den enspråkiga ordboken, ges i form av begreppsbesläktade ord såsom *synonymer, antonymer, hyperonymer, hyponymer* och *kohyponymer*.

5.2.3 Den *syntagmatiska informationen* utgörs av uppgifter om uppslagsordets sätt att fungera tillsammans med andra lexikaliska enheter. Här får vi alltså uppgifter om dels *konstruktioner*, dels *kollokationer*, dels *idiom*.

Men egentligen är det delvis fråga om flytande gränser här, eftersom uppgifterna om uppslagsordets paradigmatiska och syntagmatiska egenskaper åtminstone delvis kan sägas utgöra ett led i betydelsebeskrivningen.

5.3 Avdelningen *demonstration* skulle då i huvudsak utgöras av *exemplen*. Man kan om man vill skilja mellan exempel som visar syntaktiska mönster, sådana som visar kollokationer och sådana som visar hela satser eller meningar. Exempelen i den sistnämnda kategorin är antingen autentiska (*belägg*) eller konstruerade av lexikografen (*redaktionsexempel*).

Också här är gränserna flytande, eftersom mycket av exempelvis den syntagmatiska informationen i praktiken ges i form av exempel.

5.4 Dessutom anges genom olika typer av markeringar olika restriktioner i ordens och uttryckens bruklighet. Det kan gälla dimensioner som tid, rum, stilnivå, ämnesområde, frekvens och talarattityd men också motsatspar som bokstavligt—överfört och abstrakt—konkret:

åld.	hist.	dial.	Am.	poet.	vard.	sl.	vulg.	biol.	mus.
vanl.	ibbl.	iron.	neds.	eg.	bildl.			abstr.	konkr.

5.5 I vissa enspråkiga ordböcker förekommer också en informationskategori som inte låter sig inordnas i någon av komponenterna i den lexikografiska treenigheten, nämligen *etymologisk information*. Längs tidsaxeln skär den genom de övriga kategorierna och upptar i sig element från flera av dem.

6. Ordbokens struktur

6.0 De olika informationskategorierna måste nu inom ordboksartikelns ram arrangeras på ett ändamålsenligt sätt, och jag kommer nu över till den strukturella sidan. Det sätt på vilket ordboksartiklarnas delar förhåller sig till varandra brukar ju kallas *ordbokens mikrostruktur*.

På motsvarande sätt måste ordboksartiklarna i sin tur arrangeras i en inbördes ordning och med en viss layout som svarar mot ordbokens inriktning och användningsområde. Det sätt på vilket ordboksartiklarna förhåller sig till varandra brukar ju kallas *ordbokens makrostruktur*.

Mikrostruktur och makrostruktur är inga triviala frågor när det gäller att beskriva och klassificera ordböcker. De utgör viktiga element i betydelsebeskrivningen, dock på olika sätt och i olika hög grad i olika typer av ordböcker. Den enspråkiga ordboken är språkbeskrivande, dvs. den kartlägger språkets betydelsestruktur. Den tvåspråkiga ordboken har inte till syfte att beskriva ingångsspråkets betydelsestruktur utan skall i första hand möjliggöra översättning från ett språk till ett annat. En konsekvens blir att de strukturella frågorna spelar en viktig semantisk roll i den enspråkiga ordboken, medan de i vissa avseenden saknar betydelse i den tvåspråkiga.

6.1 För att nu börja med *mikrostrukturen*, uppstår där dels problemet efter vilka kriterier indelningen i delbetydelser skall ske, dels problemet i vilken ordning de sålunda upprättade delbetydelserna skall presenteras.

6.1.1 Tänkbara kriterier för *indelning i delbetydelser* kan vara:

- *formella*: att en viss betydelse är begränsad till en viss form av ordet
- *syntagmatiska*: att en viss betydelse exempelvis förutsätter en viss syntaktisk eller semantisk valens
- *paradigmatiska*: att en viss betydelse exempelvis är kopplad till vissa synonymer eller antonymer
- *pragmatiska*: att en viss betydelse exempelvis är begränsad till ett visst ämnesområde eller en viss kommunikationssituation.

6.1.2 Också när det gäller den inbördes *ordningen mellan delbetydelserna* kan man grovt räkna med fyra principer:

- *historisk*: att man börjar med den äldsta betydelsen och slutar med den yngsta
- *logisk*: att man söker få fram en eller flera "huvudbetydelser" och visar hur de övriga sedan utvecklats därur
- *distributionsbaserad*, t.ex. efter syntaktisk distribution
- *frekvensbaserad*, vilket normalt innebär att man börjar med den vanligaste och slutar med den ovanligaste.

Var och en av dessa metoder har sina nackdelar, och det är egentligen inte någon av dem som ensam klarar av alla problem. Ofta måste lexikografen i praktiken tillämpa en kombination av flera av dem.

6.2 Det finns också beskrivningsproblem som ligger *mitt emellan mikro- och makrostruktur*, alltså då man måste välja om en viss företeelse skall avspeglas i mikrostrukturen eller i makrostrukturen.

6.2.1 Ett sådant är det klassiska problemet *polysemi kontra homonymi*, alltså om två lexikaliska enheter med samma form på uttryckssidan men olika betydelse på innehållssidan skall beskrivas som två olika betydelser hos "samma" ord eller som två "olika" ord.

- Bestämmer man sig för alternativet två betydelser hos samma ord är det alltså fråga om *polysemi*, och polysemi manifesterar sig i ordbokens *mikrostruktur*, vilket sker genom att de två lexikaliska enheterna presenteras som delbetydelser i en och samma artikel.
- Anser man i stället att det är fråga om två olika ord är det alltså fråga om *homonymi*, och homonymi manifesterar sig i ordbokens *makrostruktur*, vilket sker genom att de två lexikaliska enheterna presenteras i olika artiklar.

Olika ordböcker tillämpar här olika synsätt:

- Den traditionella metoden bygger på *språkhistoriska* kriterier. Lika ursprung innebär polysemi, olika ursprung betraktas som homonymi:

¹bas -en -ar 'djup röst'; 'lägsta stämma'
²bas -en -ar 'arbetsförman'
³bas -en -er 1 'fundament'; 'underlag'; 'stödjepunkt' 2 'typ av kemisk förening'
⁴bas (oböjl.) vard. 'stryk'
¹basa -de -t 'vara förman'
²basa -de -t 1 vard. 'ge stryk' 2 'uppmjuka genom upphettning'
basal -t
basera -de -t
basfiol
basisk -t
basist -en -er
baslösning
basning -en -ar 1 vard. 'kok stryk' 2 'uppmjukning genom upphettning'
basvinkel

- Ett mer nutidsinriktat synsätt bygger på *semantiska* kriterier. Betydelser som kan härledas ur en gemensam huvudbetydelse innebär polysemi, medan helt skilda betydelser innebär homonymi:

¹bas -en -ar 'djup röst'; 'lägsta stämma'
²bas -en -ar 'arbetsförman'
³bas -en -er 'fundament'; 'underlag'; 'stödjepunkt'
⁴bas -en -er 'typ av kemisk förening'
⁵bas (oböjl.) vard. 'stryk'
¹basa -de -t 'vara förman'
²basa -de -t vard. 'ge stryk'
³basa -de -t 'uppmjuka genom upphettning'
basal -t
basera -de -t
basfiol
basisk -t
basist -en -er
baslösning
¹basning -en -ar vard. 'kok stryk'
²basning -en -ar 'uppmjukning genom upphettning'
basvinkel

- En tredje metod innebär att man utgår från *formella* kriterier. Lexikaliska enheter som stavas lika men i övrigt har olika formella egenskaper betraktas som fall av homonymi och presenteras i olika artiklar, medan de som har samma formella egenskaper betraktas som fall av polysemi och presenteras i en och samma artikel, utan hänsyn till ursprung, betydelse eller morfologi:

¹bas -en -ar 1 'djup röst'; 'lägsta stämma' 2 'arbetsförman'
²bas -en -er 1 'fundament'; 'underlag'; 'stödjepunkt' 2 'typ av kemisk förening'
³bas (oböjl.) vard. 'stryk'
¹basa -de -t 'vara förman'
²basa -de -t 1 'vara förman' 2 vard. 'ge stryk' 3 'uppmjuka genom upphetning'
basal -t
basera -de -t
bas/fiol
basisk -t
basist -en -er
baslösning
basning -en -ar 1 vard. 'kok stryk' 2 'uppmjukning genom upphetning'
bas/vinkel

— En fjärde metod är den morfosemantiska, som alltså bygger på både *semantiska* och *morfologiska* kriterier. Den innebär att lexikaliska enheter med samma formella egenskaper men med helt olika betydelse kommer att anses utgöra exempel på homonymi, inte polysemi. Man så att säga "avlastar" mikrostrukturen och gör makrostrukturen mer komplicerad. Men till grund för indelningen har man också lagt ordens morfologiska egenskaper, vilket innebär att man under varje betydelse också tar upp olika avledningar och sammansättningar som är möjliga. En viss avledning kan alltså förekomma på flera ställen i ordboken:

¹bas -en -ar 1 'djup röst'; 'lägsta stämma' - basist -en -er - bas/fiol
²bas -en -ar 'arbetsförman' - ¹basa -de -t 'vara förman'
³bas -en -er 'fundament'; 'underlag'; 'stödjepunkt' - basalt -t - basera -de -t
- bas/vinkel
⁴bas -en -er 'typ av kemisk förening' - basisk -t - baslösning
⁵bas (oböjl.) vard. 'stryk' - ²basa -de -t 'ge stryk' - ¹basning -en -ar 1 vard. 'kok stryk'
³basa -de -t 'uppmjuka genom upphetning' - ²basning -en -ar 'uppmjukning genom upphetning'

6.2.2 Ett annat fall där man måste välja mellan mikro- och makrostruktur är då man står inför en *lexikaliserad enhet som består av mer än ett grafiskt ord*. Att i en engelsk ordbok hopskrivna sammansättningar som *airline* och *air-force* skall bli uppslagsord och alltså tillhöra makrostrukturen är väl helt klart, men hur är det med en helt analogt bildad men särskrivna sammansättning som *air officer*? Skall den redovisas under något av de enkla orden och alltså tillhöra mikrostrukturen? Att det franska *quoi que* skall tillhöra makrostrukturen är självklart, men hur är det med det analogt bildade och nästan synonyma men särskrivna *bien que*? På den här punkten tillämpar olika ordböcker olika principer.

6.3 När det slutligen gäller *makrostrukturen*, så kan man i de allmänna ordböckerna skilja mellan ordböcker med ett enda uppslagsord per stycke och ordböcker med flera uppslagsord per stycke.

6.3.1 I de allmänna alfabetiska ordböckerna med ett uppslagsord per stycke blir det normalt fråga om strängt alfabetisk ordning, och varje uppslagsord kan sökas längst till vänster i spalten.

6.3.2 I ordböcker med flera uppslagsord per stycke kan ordningen vara strängt alfabetisk men behöver inte vara det.

6.3.2.1 Att sammanföra flera uppslagsord i ett stycke med bibehållen alfabetisk ordning kallas på engelska *niching*. Jag har förgäves sökt efter en bra svensk term: "gruppering i nischer" får duga tills vidare. De sammanförda uppslagsorden kan vara morfologiskt besläktade eller inte. Metoden medför inga sökproblem: serien av uppslagsord lämnar tillfälligt spaltens vänsterkant och rör sig i en slinga för att så småningom komma tillbaka till vänsterkanten igen, men den alfabetiska ordningen bryts aldrig. Förfarandet används oftast i utrymmesbesparande syfte. I små ordböcker kan det t.o.m förekomma att man sammanför samtliga uppslagsord i hela ordboken till ett och samma stycke⁹:

fliegen* flyga **Fliegen** *n* flygning **Flieger** - *m* flygare **Fliegeralarm** - *e* *n* flyglarm **fliegen*** fly, rymma **Fliese** -*n* *f* stenplatta **Fließband** -*er* *n* löpande band **Fließbandarbeiter** - *m* tempoarbetare **fließen*** flyta, rinna, flöda; *fließend* *Deutsch sprechen* tala tyska flytande **flimmern** flimra **flink** kvick **Flinte** -*n* *f* bössa **Flirt** [-ö-] -*s* *m* flört **flirten** flörta **Flitterwochen** (*pl*) smekmånad **flocht** imperf. av *flechten* **Flocke** -*n* *f* ...

6.3.2.2 Att sammanföra flera uppslagsord i ett stycke med avvikelser från den alfabetiska ordningen kallas på engelska *nesting*. Också här har jag förgäves sökt efter en bra svensk term: "gruppering i nästen" får duga tills vidare. De sammanförda uppslagsorden är morfologiskt besläktade, och skälet till att man sammanför dem är alltså pedagogiskt. Ordningen mellan huvuduppslagsorden i vänsterkanten är fortfarande strängt alfabetisk, medan de underordnade uppslagsorden ofta bryter den alfabetiska ordningen. Man kan på så sätt få en dubbel, tredubbel osv. makrostruktur i ordboken. Ett autentiskt svenskt exempel¹⁰:

nattvard ...

natur — natur//anlag ... -äng — natura

— natura//förmån ... -stipendium — naturalisera

naturalisering naturalism naturalist naturalistisk

naturell naturism naturist naturlig naturligtvis

nautisk ...

Här har vi faktiskt en fyrdubbel makrostruktur, med fyra alfabetiska serier att ta hänsyn till:

1 Huvuduppslagsorden (*nattvard*, *natur*, *nautisk*)

2 Sammansättningarna med *natur* som förled (*naturanlag* ... *naturäng*).

3 Avledningarna av *natur* (*natura* plus *naturalisera*, *naturalisering*, ..., *naturligtvis*).

4 Sammansättningar med avledningarna som förled (*naturaförmån* ... *naturastipendium*).

Det här är ändå ett ganska lindrigt fall från söksynpunkt, eftersom inget av orden vid strängt alfabetisk sortering skulle hamna före *nattvard* eller efter *nautisk*.

6.4 Till sist skall jag bara passa på att visa ett exempel på hur man kan spara utrymme genom att låta mikro- och makrostruktur gå in i varandra. Idén är inte ny. Exemplet är över 300 år gammalt¹¹:

Machiavelize, the same as
Machiavelianize, to play the
Machiavelian, he that practiseth and studieth
Machiavelianism, state policies, the doctrine of Nicholas
Machiavel, a famous historian and recorder of Florence, whose politicks have
poisoned almost all Europe.

7. Ordbokens förhållande till användarna

7.0 På ett par undantag när har jag hittills uppehållit mig vid den *fenomenologiska* aspekten av ordbokstypologin. Nu skall jag kort säga något om den *funktionella* sidan.

När det gäller ordböckers användning kan man om man vill skilja mellan två huvudgrupper: ordböcker för konsultation och ordböcker för inläring¹².

7.1 Exempel på *ordböcker för inläring* skulle då vara skolordböcker, vokabelsamlingar, synonymordböcker, bildordböcker, ordböcker för andraspråksinläring.

7.2 Bland ordböcker för konsultation skulle man kunna skilja mellan dels ordböcker för allmänt bruk, dels ordböcker för arbete inom olika fackområden.

- ordböcker för textreception
- ordböcker för textproduktion
- översättningsordböcker.

7.2.2 Gruppen *ordböcker för arbete inom olika fackområden* kunde indelas i

- ordböcker för specialister på språket självt eller dess texter (lingvister eller filologer)
- ordböcker för specialister inom övriga fackområden.

8. Lexikografi och terminologi

Jag utgick i början från ordbokens förhållande till en besläktad produkt som har ett betydligt vidare område som objekt för beskrivningen, alltså *encyklopedin*. Avslutningsvis skall jag nu, beväpnad med den begreppsapparat vi har tillägnat oss, säga något om ordbokens förhållande till en besläktad produkt som har ett betydligt snävare område som objekt för beskrivningen, nämligen den *terminologiska ordlistan*. Jag menar då inte den vanliga fackordboken utan den typ av ordlistor som utarbetas enligt terminologilärans principer och utges av terminologi- och standardiseringsorganen.

Ser man på den vanligaste typen av kommersiell lexikografisk produkt, den allmänna alfabetiska ordboken, skulle man kunna säga att den är

- snarare semasiologisk än onomasiologisk
- snarare allmänspråklig än fackspråklig
- snarare för lekmän än för fackmän
- snarare deskriptiv än normativ
- snarare samtidsinriktad än historisk
- *antingen* enspråkig, och därvid både aktiv och passiv *eller* tvåspråkig, och därvid normalt antingen aktiv eller passiv.

Om man nu vill hårdra det hela en smula och kanske t.o.m. överdriva litet, skulle man kunna säga att det med den typiska terminologiska produkten ofta förhåller sig tvärtom. Den är

- *snarare onomasiologisk än semasiologisk*, genom att begrepp, begreppsrelationer och begreppssystem står i centrum för terminologen på ett helt annat sätt än för lexikografen. Den yttre manifestationen av detta finner man i ordlistornas struktur, som i sin mest renlärliga form är klart onomasiologisk, t.ex. genom att ha en makrostruktur som försöker reproducera det underliggande begreppssystemet. De enskilda termerna får man leta efter i ett alfabetiskt register.
- *alltid fackspråklig*, vilket ligger i sakens natur.
- *snarare för fackmän än för lekmän*, vilket också ligger i sakens natur.
- *snarare normativ än deskriptiv*, därför att terminologins uppgift är att skapa förutsättningar för en så entydig och konnotationsfri kommunikation som möjligt, medan den allmänspråkliga lexikografins uppgift är att beskriva ett faktiskt existerande språkbruk, inklusive konnotationer.
- *alltid samtidsinriktad*, vilket i praktiken följer av dess normerande inriktning: den blir därigenom inte bara *samtidsinriktad*, den blir också *framtidinriktad*.
- *både enspråkig och flerspråkig*, genom att de flesta terminologiska ordlistor har definitioner på minst ett språk och dessutom termekvivalenter på flera andra språk.
- *både aktiv och passiv*, genom att den begreppsliga överensstämmelsen mellan termer på olika språk i idealfallet är säkerställd och därför medger översättning i båda riktningarna.

Sammanfattningsvis och något tillspetsat:

- *Terminologins* huvuduppgift är att skapa ett rationellt medel för fackspråklig kommunikation.
- *Lexikografins* huvuduppgift är att beskriva ett redan förefintligt, ofta irrationellt medel för allmänspråklig kommunikation.

9. Avslutning

När jag läste sammandragen av de olika bidragen till konferensen, slog det mig att i stort sett alla de aspekter jag har berört kommer att täckas in under de närmaste dagarna — och därtill mycket annat. Det vittnar gott om mångsidigheten hos de lexikografiska aktiviteter som bedrivs på olika håll i Norden.

Noter

1. Se vidare Lara 1989.
2. Se vidare Johnsson 1983:128.
3. Exemplet hämtat från Ripfel 1989:199.
4. Se vidare Reichmann 1990.
5. Se närmare Kromann et al. 1984:185 ff.
6. Även enspråkiga ordböcker kan naturligtvis beskrivas i dimensionen aktiv-passiv, beroende på hur mycket de inriktade på produktion respektive reception. Se t.ex. Svensén 1987:10-16.
7. Se t.ex. Hausmann 1977:144 ff.
8. Se Kromann 1987:11-13.
9. Exemplet hämtat från Prismas moderna tyska ficklexikon.
10. Exemplet hämtat från Prismas moderna tyska ficklexikon.
11. Coles: An English Dictionary ... (1676), citerat hos Osselton 1989:171.
12. Se vidare Kühn 1989.

Litteratur

- Hausmann, Franz Josef. 1977. *Einführung in die Benutzung der neufranzösischen Wörterbücher*. Tübingen.
- . 1989. Wörterbuchtypologie. I: *Wörterbücher ...*, 1: 968-981.
- Illustrerad svensk ordbok*. 1977. Red. Bertil Molde. 3., rev. uppl. Stockholm.
- Jonsson, Hans. 1983. Om historisk lexikografi av typ SAOB. (*Nysvenska studier*, 63:127-158).
- Kromann, Hans-Peder. 1987. *Principles of bilingual lexicography*. (Manuskript ["vorläufige Endfassung"] till bidrag i *Wörterbücher ...*, 3.
- , Riiber, Theis & Rosbach, Poul. 1984. Überlegungen zu Grundfragen der zweisprachigen Lexikographie. I: H.E. Wiegand, red. *Studien zur neuhochdeutschen Lexikographie*, 5:160-238. Hildesheim.
- Kühn, Peter. 1989. Typologie der Wörterbücher nach Benutzungsmöglichkeiten. I: *Wörterbücher ...*, 1:111-127.

- Lara, Luis Fernando. 1989. Dictionnaire de langue, encyclopédie et dictionnaire encyclopédique: le sens de leur distinction. I: *Wörterbücher ...*, 1:280–287.
- Osselton, N.E. 1989. Alphabetisation in monolingual English dictionaries to Johnson. I: Gregory James, red. *Lexicographers and their works*, 165–173.
- Prismas moderna tyska ficklexikon*. 1974. Red. Eva Gomer & al. Stockholm.
- Reichmann, Oskar. 1990. Das onomasiologische Wörterbuch: Ein Überblick. I: *Wörterbücher ...*, 2:1057–1067.
- Ripfel, Martha. 1989. Die normative Wirkung deskriptiver Wörterbücher. I: *Wörterbücher ...*, 1:189–207.
- Svensén, Bo. 1987. *Handbok i lexikografi. Principer och metoder i ordboksarbetet*. Stockholm. (Utkommer 1992 i engelsk version med titeln "Practical lexicography. Principles and methods of dictionary-making" [Oxford University Press].
- Wörterbücher, Dictionaries, Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie ...*, red. F.J. Hausmann, O. Reichmann, H.E. Wiegand & L. Zgusta. 1: 1989. 2: 1990. Berlin, New York.